

review. It's revealed that all sources, listed in the scientific study, formed a large and diverse amount of documentary basis to revise the problem. Their complex usage enables to show the importance of the conceptual principles of the spiritual heritage of scientists in the context of agrarian science and agricultural research deed.

Keywords: *Agricultural Scientific Committee of Ukraine, agricultural research deed, agrarian science, history, historiography, periodicals.*

УДК 930,1“192/195”(477+497,11)

О. В. Скороход

РАДЯНСЬКА НАУКА 20-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 50-х рр. ПРО УКРАЇНСЬКО-СЕРБЬСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті зроблено спробу охарактеризувати погляд радянської науки перших десятиліть її існування на історію українсько-сербських взаємин XVIII – початку XX ст. Показано як поступове насадження радянської ідеології у царину історії вплинуло на розвиток славістичних студій та, зокрема, історії відносин українців і сербів. В результаті дослідження з'ясовано, що радянськими вченими розроблялась історія сербської колонізації, в той час як історія культурних та громадських контактів двох народів залишилась на узбіччі історіографічного процесу.

Ключові слова: *міжнародні відносини, українці, серби, історіографія, радянська наука, славістика*

В умовах сьогодення особливої ваги набуває вивчення історії міжнародних відносин. Належність сербів та українців до православного й слов'янського світів, схожість їх історичних доль спонукають дослідників звертати свої погляди на контакти цих двох народів. Розвиток взаємовідносин між українським і сербським народами у формі державно-політичних зв'язків був практично неможливим чи принаймні значно ускладненим через відсутність державності протягом століть, тож здійснювався переважно у формі культурного та конфесійного спілкування. Науковий інтерес до історії українсько-сербських зв'язків зародився ще у XIX ст. і не припиняється до наших днів. Однак питання наскільки розроблено є дана тема, які її аспекти залишились поза фокусом історичної науки, як змінювались погляди науковців на проблему у відповідності до існуючих в той чи інший час парадигм у науці, залишаються відкритими та актуальними для дослідження. Метою даної статті є, бодай частково, дати відповіді на вищевказані питання, охарактеризувавши погляд радянської науки 20-х – першої половини 50-х рр. на українсько-сербські зв'язки XVIII – початку XX ст.

Період перших радянських десятиріч позначений складними процесами становлення партійного впливу на науку, впровадження культу особи Й. Сталіна в усі сфери суспільного життя, у тому числі й в історично-пошукову. Характеристику означеного етапу в історіографії подано у навчальному посібнику О. В. Бобіни [1], становлення історичної науки радянського зразка та її основні тематичні спрямування ґрунтовно проаналізовано у курсі лекцій за авторством В. П. Коцура, А. П. Коцура [2]. Ставлення тогочасного історіописання до висвітлення проблем окремих націй докладно розкрито у монографії О. О. Рафальського [3]. А. Н. Горяїнов детально висвітлює хід славістичних досліджень у 20-30-х рр. [4], М. Ю. Досталь – наприкінці 30-х – у другій половині 1940-х рр. [5]. Темою Югославії та її народів у історичних працях співробітників Харківського університету радянських часів перейнявся В. А. Гряник [6]. Перераховані роботи дають загальну картину розвитку історико-славістичних знань періоду 20-х – першої половини 50-х рр., однак оминають питання історії українсько-сербських зв'язків.

У 1920-х рр. в Україні остаточно установилась радянська влада. Незважаючи на важкі умови і дякуючи відносній політичній свободі, яку надавала нова економічна політика, українські історики продовжували плідну працю [1, с.8]. Нове життя отримала робота Д. І. Багалія “Заселення південної України (Запорозжжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку” [7], перевидана українською мовою у Харкові 1920 р. У ній автор окреслює колонізацію південних районів Російської імперії, представляючи струнку, логічну схему історичного розвитку краю. При цьому Д. І. Багалій намагається враховувати географічний, історичний, політичний та етнографічний аспекти цього процесу. Для нас особливий інтерес має IV розділ, де досліджено хід та особливості сербської колонізації. Дослідник пише, що остання не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань. Наведено також дані, що свідчать про “недешевість” цього заходу.

Осередком наукової діяльності істориків у 1920-х рр. стала Українська академія наук [1, 8]. Під її егідою 1924 р. надруковано роботу історика церкви, протоієрея, професора Київської духовної академії, редактора “Киевских Епархиальных Ведомостей” (з 1890-х рр.) Ф. В. Титова “Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в.” [8]. Єдиним нагадуванням про час та умови друкування праці є зауваження А. Ю. Кримського у передмові до неї: “вона з примусового обов'язку містила в собі всякі славословія імператорському дому Романових, усяким київським мітрополитам XIX в. і взагалі тим гасителям духа, які “подвизалися” в Київській Академії XIX в.” [8, с.II]. Дійсно, праця просякнута духом прихильності до царського роду, що, однак, не впливає на її інформативну вагу. Ф. В. Тітовим проаналізовано причини зростання значення Київської Академії для міжнародних зв'язків у XVIII ст. На його думку, Академія мала утримувати “русских людей въ нѣдрахъ православной церкви” [8, с.219], особливо в умовах, коли вона перестала бути осередком “русского населения” Польщі і стала центром православ'я Московської держави (після 1686 р. – Авт.). Автор пише про

успішну діяльність київських учителів у православних сербів, позитивно оцінену їхнім митрополитом В. Іоанновичем, та перебування вихідців із сербських територій у лавах учнів Київської Академії. Одним із таких шукачів знань був відомий сербський історик І. Раїч [8, с.220]. Ф. В. Тітовим прослідковано динаміку вступу до Академії іноземних студентів (сербів, молдован, болгар, румунів та ін.) протягом XVIII – XIX ст. Варто сказати, що життя самого історика тісно пов'язане із Сербією: у грудні 1918 року разом з переодягненими синами він у дипломатичному купе виїхав до Одеси, а потім через Афон у Белград, де і був похований 1935 р.

В історичних працях першої половини XX ст. знайшла своє продовження тема сербської колонізації південноукраїнських земель у середині XVIII ст. Над нею працювали М. Ткаченко, М. Тищенко, Є. Загоровський, С. Шамрай, Н. Полонська-Василенко.

Найбільш повно розкрив історію утворення Нової Сербії в 1752 р. на запорізьких землях М. Ткаченко на сторінках наукового двомісячника "Україна" [9], що видавався під патронатом Всеукраїнської академії наук. Учений проаналізував здобутки попередніх дослідників проблеми та зробив спробу представити всебічну історію сербського поселення. М. Ткаченко вперше в історіографії історії сербської колонізації українських земель зауважує, що царський уряд до запрошення сербів спонукали економічні мотиви. Таким чином царат намагався розірвати торгівельні зв'язки Запорожжя з Правобережжям та Лівобережжям, продовжуючи своє просування в степ та наступаючи на козацькі вольності. На думку дослідника, утворення Нової Сербії для реалізації російських урядових планів по розширенню впливу на південний захід було успішною акцією.

У роботах істориків 20-х – 30-х рр. отримала своє відображення тема українсько-сербських торгівельно-економічних взаємин у контексті історії Нової Сербії та Слов'янoserbії. 1927 р. у збірнику на пошану академіка Д. І. Багалія Є. О. Загоровський представив розвідку "Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі" [10]. В статті розповідається про стягування мита з товарів, які ввозили і вивозили запорожці на Гетьманщину. Автор наголошує, що за весь час існування Нової Сербії, її кордон із Запорожжям не був закритий російською митною лінією, що сприяло жвавим торговим зносинам запорожців з Польщею та частково жителями сербських поселень [10, с.808]. В такому світлі питання взаємодії сербів з місцевим населенням розглядається вперше.

У статті М. Тищенка "Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII ст." [11] розглядається становище західних та південно-західних кордонів українських земель XVIII ст. та їх поступове включення до митної системи Російської імперії. Щодо новосербського поселення, то, на думку М. Тищенка, його мешканці могли провозити товари з-за кордону безмитно, оскільки на кордоні з Польщею не було митниць. Пояснюється це тим, що основною метою царських посадовців було отримання прибутків у казну та прагнення встановити контроль над торговельною діяльністю запорожців, а не колонізаторів-сербів.

Відомий дослідник проблем соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., племінник М. С. Грушевського С. В. Шамрай оприлюднив історію Новослобідського козацького полку у статті "До історії залюднення Степової України в XVIII ст." [12]. Праця є першим в історіографії дослідженням з історії цього формування. Автор підтверджує вже установлену в історії вивчення проблеми думку про вагомe значення полку для заселення краю та про прагматичні сподівання царського уряду за допомогою сербів розірвати контакти запорожців з Україною і регулювати свої стосунки з ними згідно зі своїми планами. В той же час нарис містить цікаві роздуми автора про відносини новосербів, гайдамаків, запорожців, жителів слобод. Власне відносинам останніх із сусідами присвячено окремий розділ. С. Шамрай пише про численні випадки утисків щодо людної Новослобідського полку та намагання примусити їх працювати на мешканців сусідньої Нової Сербії. З іншого боку науковець стверджує, що мешканці Новослобідського полку, а головне Нової Сербії, особливо в перші часи їх існування, часто грабували торговельні валки, що йшли із Запоріжжя. У зв'язку з цим багато купців відмовлялися провадити торговельні операції з Запоріжжям [12, с.270].

Не залишився учений осторонь і проблем переділу землі між запорожцями, полковими жителями та сербами. Крім фактів легальної боротьби за земельну власність автором наведені приклади "дрібної партизанської боротьби" між запорожцями й представниками Новослобідського полку та Нової Сербії – взаємні напади на поселення [12, с.272]. Науковець розслідував і проблему реагування урядових властей на скарги запорожців щодо розмежування земель. Згідно з його даними, уряд видавав певні накази, що забороняли самовільне захоплення земель, обіцяли проведення розмежування територій, однак місцева адміністрація, зокрема в особі коменданта фортеці св. Єлисавети бригадира Муравйова, перешкоджала їх виконанню (Шамрай ставить під сумнів правдивість рапортів Муравйова щодо злочинів запорожців, натомість представляє факти незаконних вчинків самого коменданта щодо жителів Вольностей) [12, с.272-277].

Привертають увагу міркування С. Шамрая і щодо відносин новосербців з гайдамаками. Останні часто нападали та грабували житла іноземних поселенців. Намагаючись виявити причини цього, автор пише, що "тут могли відіграти роль й інтереси національні; ми бачимо певну ненависть до сербів не тільки від запорожців та гайдамак, але навіть од людної й старшини Ново-Слобідського Полку. Та за головну причину, гадаємо, було те, що мешканці цього полку ставилися загалом дуже прихильно до гайдамак" [12, с.282]. Однозначну оцінку відносинам жителів Нової Сербії та повстанців-гайдамаків дати важко, оскільки у статті С. Шамрая представлені також факти переховування гайдамаків у Новій Сербії [12, с.283].

Вагомe місце зайняла сербська тематика у працях Н. Д. Полонської-Василенко. Відома дослідниця публікує 1926 р. розвідку "З історії останніх часів Запоріжжя", загалом присвячену поступовій втраті Запорожжям своїх майнових та політичних прав. У статті помітним є марксистський підхід до розгляду проблеми: "На ґрунті економічних інтересів, боротьби за землі, виростає боротьба за політичні права, за право самоврядування, і з цієї боротьби знову бачимо різницю в інтересах сіроми і старшини" [13, с.300].

Одним з факторів втрати запорожцями своїх позицій учена називає сербську присутність, зокрема, вказуючи на непорядність сербських поселенців по відношенню до місцевого населення. Не залишилися непоміченими і несправедливі дії царату – сенат відмовив запорожцям у задоволенні їх скарг щодо повернення земель, оскільки вони, повернувшись із турецьких володінь, на його дуку, не підтвердили свої права на ці землі. За висловлюванням Наталії Дмитрівни “запорожці були затиснуті у лещата між Новослобідським козачим полком та Новою Сербією” [13, с.300].

1927 р. у вже загаданому ювілейному збірнику на пошану академіка Д. І. Багалія вийшла історіографічна стаття Н. Д. Полонської-Василенко “Історики Запоріжжя XVIII ст.” [14], в якій дослідниця зіставляє нариси з історії козацтва російського офіцера С. І. Мишецького та історика Г. Ф. Міллера. Авторка доводить обізнаність останнього з роботою офіцера, відзначаючи, що С. Мишецький писав свою історію тоді, коли ще не було Нової Сербії, а Г. Міллер писав свої “Извѣстія” 1760 р., і він визнав за потрібне пояснити, що запорожці перед оселенням сербів всю землю “мало употребляли. Сіе было бы не простительно, ежели бы столь изрядная земля долее стояла ненаселенною” [14, с.817-818]. Таким чином Г. Міллер цілком виправдовує земельну політику вищої влади.

Як основа історичних досліджень вже на кінець 1920-х рр. утвердилась тільки марксистсько-ленінська методологія, сутність якої – ідеї первинного, вирішального впливу економічного розвитку на життя суспільства, ідея класової боротьби, ідея прогресивної ролі пролетаріату і його партії в боротьбі за встановлення нового справедливого ладу [1, с.10]. Одним із показників утвердження нової парадигми історіописання в досліджуваній нами період став вихід фахового журналу “Историк-марксист”. За оцінкою “БСЭ” він відіграв важливу роль “в борьбе с буржуазной историографией и утверждением марксистской концепции в советской исторической науке” [15]. 1941 р. в журналі виходить стаття Н. Д. Полонської-Василенко “Заселение Южной Украины в середине XVIII ст.” [16]. Стаття представляє собою автореферат докторської дисертації на ту ж тему, захищеної ученою в Інституті історії Академії Наук СРСР. Хронологічні рамки роботи охоплюють 1734–1775 рр. Авторка підкреслює, що цей період історії Південної України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Серед наукових праць в історіографії проблеми Наталія Дмитрівна особливо високо оцінила напрацювання А. Скальковського, зокрема через їх значення для збереження джерел. А. Скальковський дійсно довгий час залишався майже єдиним дослідником історії Півдня України. Також учена відзначила “Очерк повествования” Гавриїла (Розанова) і сторінки, присвячені історії Південної України в “Истории России” С. Соловйова.

Власне робота Н. Д. Полонської-Василенко базується на значному корпусі джерел, досліджених в архівах Дніпропетровська (фонд канцелярії Новосербського корпусу і фонд Новоросійської губернської канцелярії), Сімферополя (фонд катеринославської казенної палати і межевих експедицій), Києва (фонди київської губернської та військової генеральної канцелярій, збірки рукописів Духовної академії та Київського університету, архів фортеці Св. Єлисавети), Одеси (рукописи Одеського товариства історії та старожитностей), Москви (історичний музей Головного Штабу).

На переконання дослідниці, очікування російського уряду, що запорожці, котрі повернулись на старі місця, будуть слугувати надійним щитом південних кордонів держави на випадок нападу ворогів, не виправдалися. Тож царський уряд запросив сербів до Росії. Задум з організації сербських військових поселень вчена оцінює негативно: “Переселялись сюда из-за границы не надежные, опытные воины, а всякого рода сброд, не нашедший заработка на родине и не желавший трудиться” [16, с.35]. Історик описує абсурдні факти: за часи існування Нової Сербії та Слов'яносербії на захист розміщених там полків безперервно відправлялись російські регулярні полки та козаки, і були роки, коли число цих частин переважало число іноземців, яких вони охороняли. Все господарство сербських полків було засноване на експлуатації місцевого, українського населення. За свідченнями Н. Полонської-Василенко, всім сербським офіцерам дозволено було поселяти на відведених їм землях українців “вместо денщиков” [16, с.36]. Як і свого часу В. Ястребов [17], дослідниця пише, підтверджуючи свої слова цифровими даними, що, на противагу Новій Сербії, населення в Слобідському козацькому полку швидко зростало. Таким чином останній відіграв потужнішу роль в заселенні та освоєнні краю.

Звичайно найбільш повно розкрито історію українсько-сербських зв'язків у самій дисертації, текст якої дослідниця довгий час вважала втраченим [18, с.LXXVIII]. Вже в часи перебування Н. Д. Полонської-Василенко в еміграції їй вдалось частково відновити рукопис. Був двічі видрукований перший том її монографії “Заселення Південної України (1734-1775)” українською та англійською мовами. У нашій статті ми використовуємо Нью-Йоркське видання 1955 р. “The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775)” [19]. У роботі авторка зазначає, що контакти українців та сербів тривають ще з давніх часів. На підтвердження своїх слів вона наводить факти навчання слов'ян у Київській Академії, перебування їх на посадах козацьких ватажків та у середовищі старшини. Так, у праці названо прізвища Милорадович, Божич, Раїч-Дмитрашко, Требінський, Перич, Виткович. Втім, на думку Н. Полонської-Василенко, міграція набула масового характеру саме від середини XVIII ст. із заснування сербських військових поселень. У роботі описано їх структуру та принципи управління, соціальний та національний склад населення.

Щодо причин переселення сербів, то такими дослідниця визначила утиски сербського населення Австрійської монархії, зокрема економічні. Сербі мали поступитись землями на користь угорців, які здійснювали військовою підтримку імператриці Марії Терезії [19, с.42]. Погляди Н. Д. Полонської-Василенко на історію поземельної боротьби місцевих жителів, в т.ч. і козаків слобід та запорожців, із новоприбулими іноземцями ми описали вище. Вважаємо за необхідне вказати на окремі аспекти досліджуваної теми, щодо яких в історіографії ще не оформилась остаточна думка. Змалювання історичної постаті Й. Хорвата у Н. Д. Полонської-Василенко носить переважно негативний характер: він постає людиною владною,

корисливою, нечистою на руку. Свої оцінки учена обґрунтовує значним фактичним матеріалом. У монографії наводяться дані, що підтверджують нерівноправний характер відносин прибулих та місцевих. Так, сказано про те, скільки денщиків-українців мав кожен з офіцерів Нової Сербії: "A colonel was entitled to twelve orderlies' households; a lieutenant colonel, to eight; a first major, to six; a captain, to four; officers below a captain's rank to two" [19, с.156] ("Полковник мав право мати до дванадцяти денщиків, підполковник – до восьми, майор – до шести, капітан – до чотирьох, офіцери рангом нижче капітана – до двох" – Авт.). Описано також повинності місцевого населення відносно колонізаторів – "many instances of unlawful exploitation of the Ukrainian population by the serbs, e.g., for field work, felling trees, transporting lumber, etc" [19, с.169] ("численні випадки незаконного використання українського населення з боку сербів, наприклад, для польових робіт, вирубки дерев, транспортування пиломатеріалів і т.д." – Авт.). Авторка одна з небагатьох в історіографії питання детально описала відносини поселенців та польського населення (Нова Сербія знаходилась на кордоні з польськими володіннями. – Авт.).

Внесок Н. Д. Полонської-Василенко у дослідження історії українсько-сербських зв'язків важко переоцінити. Дослідниці вдалось на науковій основі неголосливо показати різноплановість відносин двох народів, вказати на їх як позитивний, так і негативний характер.

Описані вище матеріали відносяться до царини історії соціально-економічної, історії класів, але не до славістичних студій. Адже після приходу більшовиків до влади слов'янознавство було проголошено "реакционной панславистской идеологией" [6, с.6], а це відповідно відобразилось на ході славістичних досліджень. Відсутність інтересу до славістики відобразилась перш за все на її матеріальній базі. Наукові бібліотеки не виділяли засобів для поповнення лаку, що утворились в результаті порушення книготоргових і книгообмінних зв'язків у часи Першої світової війни та в роки громадянської. Припинили існування наукові журнали, які публікували славістичні дослідження. В результаті реорганізації університетів у переважній їх більшості до середини 20-х років були закриті існуючі там слов'янські кафедри, а пізніша організаційна перебудова Академії наук призвела до закриття Відділення російської мови і словесності й працюючих при ньому комісій, що займалися питаннями славістики. Наслідком ліквідації утворених до 1917 р. славістичних учбових й наукових центрів стало скорочення підготовки кадрів в області славістики, розпорошення наукових сил. Деякі спеціалісти з різних причин відійшли від слов'янознавства, почавши займатися іншими питаннями, деякі припинили активну наукову діяльність. Частина учених-славістів після Жовтневого перевороту емігрувала. Насамкінець, на стані радянської славістики несприятливо позначилась відсутність особистих контактів із зарубіжними ученими [4, с.6-7].

Ситуація докорінно змінюється на фоні зовнішньополітичних подій. Початок війни Радянського Союзу з нацистською Німеччиною не лише не загальмував наукові пошуки, але, навпаки, активізував їх. Славістика, як ніколи раніше, стала затребуваною державною ідеологією наукою, а славісти дружно виступили бійцями ідеологічного фронту, справжніми патріотами і проповідниками ідеї солідарності слов'янських народів, взятої на озброєння радянською антифашистською пропагандою. В перші роки після закінчення світової війни слов'янознавство за інерцією продовжувало розвиватися в прокладеному толерантно-патріотичному напрямку, ідею підтримуючи формування блоку "народних демократій" слов'янських країн [5, с.6]. Громадсько-політичні та культурні контакти слов'янських народів як теми історичних досліджень особливо активно розроблялись саме у 40-х рр. ХХ ст.

Журнал "Сучасне і майбутнє" висвітлював питання зовнішньої політики Радянського Союзу та інших країн, питання, що стосуються взаємовідносин і співробітництва УРСР із закордонними миролюбними державами, насамперед тими, які є сусідами України, а також актуальні події міжнародного життя. У часописі публікувались письменники, журналісти, вчені та інші представники української радянської громадськості. Однією зі статей журналу за жовтень 1947 р. є розвідка Г. Назаренко "Спокоєвічна дружба народів Югославії та України" приурочена до повернення Радянською Армією-визволительницею народам Югославії права на життя" [20, с.32]. Свою оповідь автор починає від часів Київської Русі – літературні твори сербів були відомі тут ще у XII ст. Згадано також і митрополита Григорія Цимблака, сербського емігранта (XV ст.), імена сербських старшин у війську Б. Хмельницького (XVII ст.), участь мислителя Ю. Крижанича у "боротьбі проти зрадника І. Виговського" [20, с.33]. Вже традиційною для історіографії історії українсько-сербських зв'язків стала згадка про відрядження М. Козачинського для організації шкільництва у сербів та заснування сербами фортеці Св. Єлисавети (див. про це праці Є. Голубінського, А. Скальковського, А. Клауса [21, 22, 23]). Згадав автор і про сербів-викладачів у вишах України: А. Стойковича, Г. Терлаїча, А. Дудровича у Харкові та В. Ягіча в Одесі. Враховуючи історичні обставини роботи Г. Назаренка, цілком зрозумілим є його акцент на участі сербів у революційних подіях та на провідну роль Радянської Армії у визволенні Югославії в роки Другої світової війни. Сербськими уподобаннями відзначено творчість українських літераторів І. Франка, Л. Українки, П. Грабовського, П. Тичини, Л. Первомайського. Новими для історіографії питання стали згадки про політичну взаємодію України та Югославії: "В жовтні 1947 р. у Нью-Йорку на Генеральній Асамблеї ООН делегат Української РСР Дмитро Захарович Мануїльський, викриваючи загарбницькі плани грецьких фашистів, відстоював інтереси братньої Югославії" [20, с.36].

Відомий філолог С. І. Маслов розмістив невеликий нарис "3 давніх українсько-сербських літературних відносин" [24, с.37] у громадсько-літературному ілюстрованому місячнику "Україна". З огляду на дату виходу статті (червень 1945) важко не помітити панування післявоєнних настроїв: "в епоху сербського культурно-національного відродження, яке розквітло на ґрунті боротьби з німецько-мадьярською агресією". У більшій частині нарису йдеться про особу М. Козачинського, дається короткий літературний аналіз його драми на сербську історичну тематику "Трагедія о смерті последнего царя сербского Уроша V і о падении Сербского царства". Прослідковано життя Козачинського після повернення до Києва. Публікація професора

С. Маслова містить багатий фактичний матеріал цінний для історика. Так, автор пише, що у XVIII ст. у Сербії широко розповсюджуються такі книги як "Грамматика" М. Смотрицького, проповіді Галятівського, Барановича, Симеона Полоцького, вірші Іоанна Максимовича, "Камінь віри" Яворського, педагогічні праці Прокоповича. Відзначив учений і про значення Київської Академії у розвитку сербської культури та її вихованців, що вчителювали у сербів.

На передовій сторінці цього випуску "України" вміщено тост Й. Сталіна від 24 травня 1945 р. за здоров'я російського народу. Тост став вінцем "русоцентристської кампанії" [5, с.59], що окреслилась в ідеологічних установах післявоєнних років. Суть її полягала в утвердженні у якості панівної ідеї уявлення про провідну роль російського народу спочатку серед інших націй країни, а згодом і серед зарубіжних слов'янських народів. Успішність кампанії помітна уже в перших повоевних публікаціях з історії контактів сербів з українцями та росіянами.

Стаття С. К. Богоявленського описує чорногорсько-сербсько-російські відносини кінця XVII – початку XVIII ст. переважно на рівні офіційних осіб. Науковцем докладно вивчене політичне та економічне становище сербського населення, яке на означений час було розділеним і перебувало під владою турків, угорців чи у неприступних горах Чорногорії. Стаття вирізняється високою інформативністю, переглядом оцінок та висновків попередніх дослідників теми (О. Кочубинського, С. Соловйова та ін.), уточненням деяких фактів завдяки використанню нових джерел. Оскільки робота стосується політичної історії та дій Петра I з його командою, то автором не піднімаються окремо проблеми відносин власне народів. Проте, цікаві дані все ж можуть поповнити скарбницю дослідника історії українсько-сербських зв'язків. Так, С. К. Богоявленський пише, що сербському воєводі Славуу Діаковичу був пожалований "портрет [царя – авт.] в 14 червонних, денег 300 рублей, и ему же подыскивалась на Украине деревня в 30-40 дворов" [25, с.32]. Відповідно до існуючої парадигми в сучасній автору історичній науці він вказує, що величезний простір, який відділяє Росію від Балкан, не дозволив зміцнити і розвинути політичні зв'язки і "как основу их – связи экономические" [25, с.32].

Дослідницькі розшуки С. К. Богоявленського на вказану тематику були продовжені у статті "Связи между русскими и сербами в XVII-XVIII веке" [26], розміщеній у "Славянском сборнике" за 1947 р. У передмові збірника зазначається: "В великой освободительной борьбе против немецких захватчиков выросло и окрепло содержание славянских народов" [26, с.6] і метою збірника є показати історичні зв'язки слов'ян. Згідно з С. К. Богоявленським ці зв'язки були наявними у відносинах сербів і росіян у всіх сферах людської життєдіяльності, особливо підкреслюється спільність їх мови, культури, релігії. Росія щодо Сербії в публікації виглядає виключно братньою країною та захисницею, в той час як інші держави, з якими мали стосунки серби, діяли виключно в інтересах своєї вигоди. Україна в роботі науковця не представлена, хоча окремі факти стосуються її території та визначних представників українського народу. Вчений пише, що наявні фрагментарні вказівки на російсько-сербські торгові зв'язки датуються XVIII ст., хоча, на його думку, торгівля між двома народами існувала і в XVII ст. Сказано також, що буквар Ф. Прокоповича "Первое учение отроком в нем же буквы и слоги" залишався основним підручником сербських шкіл протягом цілого століття до появи у 1827 р. букваря В. Караджича [26, с.254].

На 1948 р. тенденція до возвеличення ролі російського народу в історичній долі інших народів, включно зі слов'янськими, досягла свого апогею. Як приклад можемо назвати працю Я. Симана "Русский народ – вдохновитель и опора южных славян в борьбе за национальную независимость (1845-1878)" [27]. Роботу відкриває глава, яка обґрунтовує історичну спільність слов'янських народів і вплив "русского прогрессивного общественного движения" на розвиток визвольної боротьби югослов'ян. За словами Я. Симана, Петро I дав потужний поштовх росту слов'янської освіти – у 1731 р. Е. Козачинський з цілою групою учителів відправились до Сербії [27, с.22], а у XIX ст. помітним був інтерес слов'янського світу до "русских писателей-обличителей", одним з яких названо українця Т. Шевченка [27, с.30].

Враховуючи тенденційний характер монографії Я. Симана та її явне ідеологічне забарвлення, відзначимо спроби автора оспорити погляди М. Драгоманова на співчуття народів Російської імперії національно-визвольному руху жителів Балкан. Так, Я. Симан звинувачує М. Драгоманова у запереченні соціального характеру боротьби слов'ян і умисному ігноруванню факту невіддільності національного визволення від соціального, визнанні будь-якого виступу під національним прапором позитивним, прогресивним явищем. А найголовнішою, на погляд автора, помилкою українського публіциста й громадського діяча стало те, що він "без всякого основания и вопреки истине приписал реакционной украинской буржуазии почин освободительного движения в защиту восставших народов Балканского полуострова" [27, с.87]. Таким чином, Я. Симан першим в історіографії проблеми звернувся до поглядів представників українського національного руху на українсько-слов'янські взаємини.

У дисертаціях Л. І. Мидальського "Русские революционные демократы и славянский вопрос в 60-х гг. XIX в." [28] та М. М. Ярошенка "Русско-сербские отношения в годы первой мировой империалистической войны (от июльского кризиса 1914 г. до разгрома Сербии в 1915 г.)" [29] червоною ниткою протягнуто ідею визначної ролі Росії та російського народу в боротьбі за національні права пригноблених слов'янських народів. Якщо друга праця цілком присвячена історії діяльності урядових кіл і не стосується українсько-сербських взаємин, то в першій згадується Т. Шевченко в якості революційного демократа, який пропагував ідеї дружби західних і південних слов'ян з "великим русским народом" [28, с.119-120].

Таким чином у суперечливій 20-ті – першу половину 50-х рр. XX ст. продовжувалося наукове вивчення історії українсько-сербських зв'язків. У руслі студій із соціально-економічної історії XVIII ст. здійснювалися дослідження з історії відносин сербських колонізаторів Півдня України та корінного населення. Розробка цієї теми в означений період поповнилась новими аспектами (вивчено контакти сербів з гайдамаками, поляками,

поселенцями Ново-Слобідського полку, дано нові оцінки характеру цих контактів тощо). Історія громадсько-політичної та культурної співпраці сербів та українців теж цікавила науковців, однак замість збільшення кількості фактичного матеріалу спостерігається лише переосмислення вже відомих подій відповідно до радянських ідеологічних міркувань.

По закінченні Другої світової війни, після короткого часу зближення (1945–1947 рр.) між тітовською Югославією та сталінським СРСР вибухнув гострий конфлікт, що супроводжувався розривом зв'язків у всіх галузях [6, с.127]. Розрив відносин між лідерами компартій СРСР і Югославії в червні 1948 р. завдав головного удару “панславістському” спрямуванню політики Радянського Союзу. Після цього ідеологія базувалась виключно на класовій доктрині пролетарського інтернаціоналізму. Вона ж довгий час залишалась ідейною основою радянського слов'янознавства, що активно розвивалося після війни [5, с.65-66]. Безперечно ці нові риси позначилися і на дослідженнях з історії українсько-сербських зв'язків, а це відкриває подальшу перспективу дослідження теми.

Джерела та література

1. Бобіна О. В. Історіографія історії України : Навчальний посібник / Олег Валерійович Бобіна. – Миколаїв : УДМТУ, 2002. – 24 с.
2. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 250 с.
3. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Поліус, 2000. – 447 с.
4. Горяинов А. Н. Советская славистика 1920–1930-х годов / А. Н. Горяинов // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. Сборник статей / Отв. Редактор В.А. Дьяков. – М. : Наука, 1981. – С.5-21.
5. Досталь М. Ю. Как Феникс из пепла... (Отечественное славяноведение в период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы) / Марина Юьевна Досталь. – М.: “Индрик”, 2009. – 464 с.
6. Гряник В. Історична югославістика в Харківському державному університеті імені О. М. Горького / Вадим Гряник // Украс. – К. : “Темпора”, 2009. – Випуск 4. – С.126-137.
7. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Дмитро Іванович Багалій. – Харків : Союз, 1920. – 112 с.
8. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – початку XIX ст. / Хведір Тітов. – К., 1924. – 433 с.
9. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. / Микола Ткаченко // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 146-159.
10. Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі / Євген Олександрович Загоровський // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 806-810.
11. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII ст. / Микола Тищенко // Історично-географічний збірник видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України / За ред. проф. О. Грушевського. – К. : Всеукр. акад. наук, 1931. – Т. 4. – 224 с. – С. 37-107.
12. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) / Сергій Шамрай // Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207-302.
13. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – К., 1926. – Т.9. – С.278-329.
14. Василенкова-Полонська Н. Д. Історики Запоріжжя XVIII ст. / Наталія Дмитрівна Василенкова-Полонська // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 811-820.
15. Историк-марксист // Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – Т.10 : Ива – Италики. – 592 с.
16. Полонская-Василенко Н. Д. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. / Наталия Дмитриевна Полонская-Василенко // Историк-марксист. –1941. – №5. – С.30-46.
17. Ястребовъ В. Архивъ крепости св. Елисаветы / Владимиръ Ястребовъ // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т.15. – С.548-593.
18. Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 672 с. (Репринтне відтворення видання: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972 – 1976). – С. V – LXXXVIII.
19. Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775) / N. D. Polons'ka-Vasylenko. – N.Y., 1955. – 293 p.
20. Назаренко Г. Споконвічна дружба народів Югославії і України / Г. Назаренко // Сучасне і майбутнє. – 1947. – №10. – С.32-36.
21. Голубинский Е. Краткій очеркъ истории Православныхъ Церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской / Е. Голубинский. – М. : Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1871. – 144 с.
22. Скальковскій А. Історія Нової Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго / А. Скальковскій. – 2-е изд. – Одесса : Въ городской тип., 1846. – Ч. II. – 369 с.
23. Клаусъ А. Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистикѣ иностранной колонизаціи въ Россіи / А. Клаусъ. – СПб. : Въ тип. В.В. Нусвальта, Литейная №13, 1869. – Вып.1. – 455+114 с.
24. Маслов С. З давніх українсько-сербських літературних відносин / Сергій Маслов // Україна. – 1945. – №6. – с.37.
25. Богоявленский С. К. Из русско-сербских отношений при Петре I / Сергей Константинович Богоявленский // Вопросы истории. – 1946. – №8-9. – С.19-41.
26. Богоявленский С. К. Связи между русскими и сербами в XVII-XVIII веке / Сергей Константинович Богоявленский // Славянский сборник. I. Образование Сербского, Польского и Чешского государств. II. Исторические связи славян : [статьи]. – М. : Госполитиздат, 1947. – С. 241-262.
27. Симан Я. Русский народ – вдохновитель и опора южных славян в борьбе за национальную независимость (1845-1878) / Я. Симан. – Киев, 1948. – 195 с.
28. Мидальский Л. И. Русские революционные демократы и славянский вопрос в 60-х гг. XIX в. : дис. ... канд. ист. наук / Л. И. Мидальский. – Ужгород, 1953. – 237 с.

29. Ярошенко М. М. Русско-сербские отношения в годы первой мировой империалистической войны (от июльского кризиса 1914 г. до разгрома Сербии в 1915 г.) : автореф. дис. на стиск. учен. степени канд. ист. наук / М. М. Ярошенко. – Львов, 1953. – 15 с.

Скороход О. В. Советская наука 20-х – первой половины 50-х гг. об украинско-сербских связях XVIII – начала XX в.

В статье сделана попытка охарактеризовать взгляд советской науки первых десятилетий ее существования на историю украинско-сербских отношений XVIII – начала XX в. Показано как постепенное насаждение советской идеологии в изучение истории повлияло на развитие славистики и, в частности, историю отношений украинцев и сербов. В результате исследования выяснено, что советскими учеными разрабатывалась история сербской колонизации, в то время как история культурных и общественных контактов двух народов осталась на обочине историографического процесса.

Ключевые слова: международные отношения, украинцы, сербы, историография, советская наука, славистика

Skorohod O. V. Ukrainian-Serbian relations of the XVIII - early XX c. in the Soviet writings of the 20's – early 50's

This article attempts to describe the look of Soviet science of the first decades of its existence in the history of Ukrainian-Serbian relations of the XVIII – the beginning of XX c. The author shows how the gradual imposition of Soviet ideology into the realm of history influenced the development of Slavic studies and in particular the history of relations between Ukrainians and Serbians. It was found that the history of Serbian colonization was actively developed by Soviet scientists, while the history of cultural and social contacts between two nations remained on the sidelines of the historiographical process.

Keywords: international relations, Ukrainians, Serbs, historiography, Soviet science, Slavic Studies

УДК 930.85

В. Г. Космина

ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЛАТИНСЬКУ АМЕРИКУ

У статті розглядається історіографія української еміграції кінця XIX - початку XX століття в Бразилію та Аргентину. Аналізуються роботи істориків, написані до 1991 року, коли Україна здобула незалежність. Дослідники з радянської України та української діаспори мали різне бачення української еміграції, її причин, її змісту та майбутнього. Вони насправді вивчали "різні" еміграції. Зміни в Україні, в країнах Латинської Америки, в науці на зламі XX-XXI століть відкрили можливість об'єднання дій істориків.

Ключові слова: історіографія, українська еміграція, Бразилія, Аргентина.

У 1991 р., коли Україна здобула державну незалежність, українська діаспора Бразилії відзначила 100-річчя початку еміграції з України до цієї південноамериканської країни (українська спільнота в Аргентині відсвяткувала свій 100-літній ювілей у 1997 р., а до інших країн регіону українці прибули значно пізніше). Власне, саме з 1991 року можна помітити підтримуване українською державою стрімке зростання інтересу науковців, журналістів, публіцистів до життя української діаспори в Латинській Америці та історії її формування. З іншого боку, з постановням незалежної України значно активізувалися наукові пошуки в цій царині в середовищі самої української діаспори та серед науковців неукраїнського походження у відповідних країнах. Ця новітня історіографія вже налічує значну кількість змістовних наукових досліджень, здійснених істориками, етнологами, культурологами, лінгвістами, хоча роботи тут ще "непочатий край". Утім, подібні досягнення і проблеми властиві й вивченню інших етнічних груп у регіоні.

Але на цьому тлі привертають увагу дослідження української еміграції, що проводились якраз у попередні 100 років, коли ще не існувало незалежної української держави, а вивчення здійснювалося з інших, при цьому дуже різних, позицій спостереження. Звернення до досліджень цього періоду постає важливим з огляду на кілька обставин. По-перше, у самореферентній системі науки кожен новий етап її розвитку неможливий без урахування попередніх етапів, без співвіднесення із ними чи навіть протиставлення їм. Засновник новітньої системно-комунікативної теорії німецький соціолог Н.Луман зазначав, що "пізнання є здатність під'єднувати нові операції до згадуваних операцій. Воно передбачає, що завдяки забуванню вивільняються потужності системи; але водночас воно передбачає й те, що нові ситуації можуть призводити до високовибіркових звернень до згустків попередніх операцій" [1, с. 131]. По-друге, ці "нові ситуації", в яких опиняється і об'єкт, що пізнається, і суб'єкт, що пізнає, формують і нову позицію спостереження суб'єкта за об'єктом, нове сприйняття об'єкта суб'єктом. Інакше кажучи, хоча тут ідеться про вивчення історичною наукою позірно одного об'єкта – української еміграції до Латинської Америки, насправді у різних груп дослідників це був за своїм змістом завжди інший об'єкт – "інша" українська еміграція.

Отже, історія вивчення української еміграції до країн Латинської Америки становить окремий науковий інтерес – не тільки з точки зору загального "ступеня дослідженості" цієї важливої історичної проблеми